

A *mondván* és az *ügymond*: diskurzusjelölő elemek keletkezése idéző szerkezetekből

1. Bevezetés. A *mondván* és az *ügymond* történetének, mai használatainak együttes tárgyalását forrásszerkezetük rokonsága, illetve a korai használataik között fellelhető párhuzamok indokolják. A tanulmány középpontjában a *mondván* áll, míg az *ügymond* – amelynek történetét korábban már végigkövettem (l. DÖMÖTÖR 2008a) – kevésbé részletesen, némelykor inkább csak a kiegészítés vagy korábbi állításaim pontosításának szándékával kerül sorra.¹

A *mond* típusú igék grammatikalizálódott használatának esetei a különböző nyelvekben CHAPPELL (2008: 5) megállapításai szerint a következők: 1. idézetjelölő vagy idézőmondat-bevezető, függő kérdés jelölője; 2. feltételes kötőszó; 3. ok- vagy célhatározói kötőszó; 4. oksági (mellérendelő) viszony kötőszava; 5. hallomásból származó értesülés jelölője; 6. onomatopoetikus szavakkal álló jelölő; 7. hasonlítás jelölője; 8. váratlan információ jelölője; 9. felsorolást tartalmazó szerkezetek kezdő eleme; 10. topikjelölő; 11. mondatzáró diskurzuspartikula magától értetődő állítás vagy figyelmeztetés vagy echo-kérdés jelölésére; 12. mondatkezdő diskurzuspartikula felkiáltás jelölésére. Erre a különös grammatikalizációs gazdagságra – a jelentésbeli alkalmasságon túl – a *mond* típusú igék kivételes gyakorisága teremti meg az alapot. A mai magyar nyelvhasználatra e tekintetben jellemző adat például, hogy egy terjedelmes beszélt nyelvi korpusz leggyakoribb tartalmas szava a *mond*: az összes szó 0,84%-át teszi ki. (A BEA-adatbázis kb. 150 000 szavas spontán narratívát tartalmazó részlete alapján: BEKE–GÓSY–HORVÁTH V. 2012: 272.)

Az idézésre mint grammatikalizációs forrásszerkezetre vonatkozó megfigyelések közül az alábbi első az *ügymond*, a második a *mondván* történetének bevezetőjéül is szolgálhat. Az idéző mondatból idéző szóvá grammatikalizálódás a nyelvekben egy általánosabb nyelvi folyamatnak, a kéttagú mondatok egytagúvá formálódásának egyik esete; a folyamat tipikus végeredménye, hogy (idéző) partikula lesz az ige – alany – mutató névmás – kötőszó valamely kombinációjából (HARRIS–CAMPBELL 1995: 168–172). Számos nyelvben megfigyelhető, hogy – a grammatikalizáció előrehaladottabb fokán – a mondásigék kötőszóvá válhatnak (DIXON 1995; CHAPPELL 2008; l. továbbá az általuk felsorolt irodalmakat, valamint pl. HEINE–KUTEVA 2004: 269).

Az idéző szerkezetből származó többfunkciós *ügymond* diskurzusjelölő és *mondván* kapcsolóelem története tehát illeszkedik a más nyelvekben is megfigyelt grammatikalizációs jelenségek közé. Az *ügymond* a mai magyarban partikula (l. DÖMÖTÖR 2008a), a *mondván* pedig – kiinduló megfigyeléseim alapján – eljutott legalábbis a kötőszóvá válás határára. Dolgozatom ennek a feltételezésnek is

¹ Időközben megjelent két másik tanulmány, amely – a jelenleginél kevésbé részletezően – a *mondván*-t (is) tárgyalja: DÖMÖTÖR 2013a, 2013b.

utánajár, miközben igyekszik megragadni és egymás mellé állítani a kétféle elem grammatikalizációs folyamatának korábbi állomásait is.

2. Önálló idéző használat – kettős idéző kifejezés. Mind az *úgy mond*-nak, mind a *mondván*-nak kétféle előfordulása figyelhető meg írásbeli felbukkanásuk, a kései ómagyar kor kezdetétől fogva.

Önálló idéző használatukról akkor beszélhetünk, amikor az egyenes idézet egyedül e két kifejezés valamelyikének segítségével épül a folyó szövegbe. Az *úgy mond* (~ ritkán *így mond*) mint utalás és állítmány, a *mondván* pedig mint az állítmányt követő határozói igenév alkalmassá teszi a tagmondatot arra, hogy egyenes idézetet vegyen maga mellé. Az *úgy mond*-nak az ómagyarban az önálló használat a tipikus előfordulása (s feltűnően gyakran valamely auktoritás, egyházi tekintély leírt szavai előtt áll). A *mondván* viszont az ómagyarban ritkábban jelenik meg önálló idéző szóként. Példák a két elem önálló használatára: *Ezeket latuan az priorissa vgy mond vala ez zent zvznek · te ezeket nem jol tezed* (MargL. 39); *Mert vgy mond iacab apostol. ha valaky mynd az tellyes tevruent megtartangya* (CornK. 16r); ill. *el mene az mezewre hollott az ewkrewkewt hattauala Γ es meg oda ewkewt es vjue egykett zent ferenczhez monduan nekj Γ ffrater ezenne ydeyglen zolgaltam en attyamnak* (JókK. 98); *femmyt az menyey etekben lyctaryomban neky nem ada monduan. Nem veez te az en etkemben, mert tulaydonos vagj* (PéldK. 33). Az önálló idéző használat mindkét szerkezet esetében tartósan fennmaradt. A grammatikalizációs átalakulások jellemzően nem ezekből a stabil konstrukciókból indulnak ki.

Mind a *mondván*, mind az *úgy mond* jelen van továbbá kettős idéző kifejezésekben is, vagyis olyan szerkezetekben, amelyekben a vizsgált elemek egy olyan szót – leggyakrabban igét – követnek, amely maga is tartalmazza a mondás, megszólalás (illetve írás- vagy gondolatbeli közlés) jelentésmozzanatát. (Adatok lentebb.) A *mondván* és az *úgy mond* grammatikalizációs folyamatainak forrása-ként a kettős idéző kifejezésekbeli előfordulásuk lesz meghatározó.

3. A kettős idéző kifejezések a kései ómagyar korban. Az *úgy mond* viszonylag ritkán fordul elő kettős szerkezetben; pl.: *Ith zol a lelœc a testnec es vgmond O Ńual'assagos test* (NádK. 314); *zent Gergor doctor rea felel · es ígmond · Az alazatossag ez* (DebrK. 577). Kettős idéző kifejezésekbeli szerepei – amennyire a szűkös adatállományból megállapítható – ebben a korszakban párhuzamosnak mutatkoznak a *mondván*-éival (l. lentebb).

A *mondván* ezzel szemben éppen a kettős idéző kifejezésekben gyakori: négy kódex – a JókK., a MargL., a DomK. és a CornK. – vizsgálata csaknem háromszor sűrűbbnek mutatja kettős szerkezet tagjaként, mint önálló idéző szerepben. A beszédtteteket jelölő igék széles köréhez csatlakozik – kifejezetten közlés által megvalósuló, illetve közléssel is megvalósítható cselekedetet jelölve (*kér, dicsér, hazudik, ígér, int, énekel, megfedd, parancsol, magyaráz, imád[kozik], sirat; sír, hív, vigasztal, csodálkozik* stb.); a párbeszédbeli szerepet megnevező igékhez (*kérd[ez], felel*); a megszólalás fizikai jellemzőjét megadó igékhez (*kiált, üvölt*) és egyszerű megszólalást jelentő igékhez, főnevekhez is (*mond, szól, [meg]ír,*

[meg]jelent; mondás, ige, szó, szózat): *fyralmakal meg feddý vala evtet monduan. Zeretev atyam* (PéldK. 58); *nagy zerelmel paranchola az ev fyanak monduan · fffyam zalle* (DomK. 244); *cristus zegeen volt etelben. annak okaert enekeltetyk ev rola monduan. Keues teyel elteteek* (CornK. 44v) stb.

Az idéző főmondatoknak a szerkezete tehát párhuzamos azokéval, amelyek önálló idéző kifejezésként tartalmazzák a *mondván*-t, illetve az *ügy mond*-ot. Az eltérés tartalmi: míg az önálló használatban az állítmány jelentésének nincsen köze a megszólalás tényéhez (a 'mondás' jelentést kizárólag a *mondván*, illetve az *ügy mond* teszi hozzá a főmondathoz), a kettős idéző kifejezésekben már az első idéző szó – rendszerint az állítmány – magában foglalja a megszólalás mozzanatát. Ez pedig felveti a kérdést: mi a szerepe a második idéző kifejezésnek, illetve hogyan oszlanak meg a funkciók az egymás társaságában álló két idéző kifejezés között?

Megjegyzendő, hogy bár mind az *ügy mond*, mind a *mondván* az egyenes idézésben van otthon, olykor betévednek a függő idézésbe is: *adanak penzt az evryzevnek hog hazvdnanak monduan. hog mykoron evk alonnanak. cristusnak tefteet el vroztak* (CornK. 54v); ill. *vgh mond zent lukačz hogh Wetekednek vala mellýk volna nagýob* (ApMélt. 35). Ez a jelenség a *mondván*-nal kapcsolatban a későbbi folyamatokban még fontos szerephez fog jutni.

3.1. A *mondván* funkciói. Az idéző igenév kitételével kapcsolatban két-féle tendencia figyelhető meg. Vagy az „idéző erő” (a tranzitivitást) biztosítja a főmondatnak, vagy pusztán csak jelzi az egyenes idézet – azaz a szövegsíkok közötti váltás – tényét. (Ahogy fentebb már szóba került, az *ügy mond*-ot is ez a kétféle szerep jellemezhetette.)

3.1.1. Az idéző erő biztosítása. Egyik állomását jelenti az egyenes idézés történetének, amikor a főmondat (főige) „idéző erejét” a kettős idéző kifejezés második tagja biztosítja, azaz ez kölcsönzi a főmondatnak a tranzitivitást, melynek révén képessé válik idézet felvételére.

Ezt megelőzően idéző főmondati állítmányként a *mond* lehetett általános. Egy idevonatkozó korábbi vizsgálatom azt mutatta, hogy a *mond* még az ómagyar, sőt a korai középmagyar korban is kiemelkedően gyakori volt: a 16. századból származó tizenegy dramatikus szöveg 70%-ban a *mond*-ot tartalmazta a szereplők megszólalását bevezető idéző főmondatokban (DÖMÖTÖR 2001: 62–63, 2002: 348; a dramatikus szövegek felsorolását is l. itt). A *mond* erős dominanciájának a korai középmagyar kor prózairodalmában is vannak tanújelei: például a Ponciánus históriája című regényes elbeszélés-gyűjtemény összes idéző főmondatát a *mond*-dal szerkesztette meg az ismeretlen szerző-fordító. Heltai Gáspár különböző műfajú munkáiban is találkozni hasonló jelenséggel: van olyan meséje (A farkasról és a bárányról), amelyben kizárólag a *mond* szerepel idéző főmondati állítmányként, s ugyanez figyelhető meg a Krónika a magyaroknak dolgairól egyes részeiben is (pl. 81a–82b).

A kései ómagyarban a *mond*-tól különböző közlésigék – amelyek beszéd-tetteket jelölnek vagy a megnyilatkozás fizikai jellemzésére utalnak – egyenes idézet főmondataként állva nagyon sokszor kiegészülnek a *mond* valamely formájával. Leggyakrabban a *mondván*-nal, ritkábban az *és mond*-dal (vagy utalószóval együtt: [és] *ügy mond*-dal), illetve az első ige kerülhet igenévi alakba (*felelvén*

mond típus). Az egymás mellett álló két kifejezés úgy osztozik a funkciókon, hogy az elsőként álló szó megadja a kommunikációban, a beszédtekst sorában betöltött szerepet (vagy a megszólalás fizikai jellemzését), a második pedig az idézet beépítéséért felelős (vö. KÁROLY 1995: 827 és passim). A *mond*-nak ezt a „ráerősítő” szerepét más nyelvekkel kapcsolatban is regisztrálták (CHAPPELL 2008: 14).

E jelenség mellett a kései ómagyarban gyakori az is, hogy az idéző főmondatokban nincs második idéző kifejezés; elsősorban a *felel*, továbbá a *kérd(ez)* és a *parancsol* fordul elő magában (esetenként más igék is). Ez arra vall, hogy a *mond*-tól különböző közlésigék már nemcsak intranszítívan, hanem tranzitívan is képesek működni, vagyis a ’megszólal, beszél’ jelentés felől a ’közöl valamit’ jelentés irányába mozdulnak el. Ingadozás ugyanakkor akár szűkebb szöveggörnyezeten belül is mutatkozhat; vö. pl.: *Es az zyz marya yli keferuen fyrattya wala monduan Oh ennekem en zent Fiam [...] maria magdalena es ezenkeppen fyrattya uala wram en edes mesterem* (ÉrSk. 101–102); *Zent dorothea azzon nagy vigan felele monduan. Valamyt akarz hog zenuegyek keez vagyok ~ ffelele zent agota azzon. Myert cristufnak zolgalo leanya vagyok* (CornK. 127v, ill. 131v). Bár statisztikai mutatók egyelőre nem készültek, az mégis jól látszik, milyen jelentős az eltérés a bibliafordítások és az egyéb szövegek felmutatta arányok között. Míg a bibliafordításokban a kettős idéző kifejezés az alapforma, négy kódex vizsgálata – JókK., MargL., DomK., CornK. – arról árulkodik, hogy más jellegű művekben akár hat-szor-hétszer is gyakoribbak lehetnek a *mond* különböző formáival való megerősítés nélküli alaptagok, mint a kettős idéző kifejezések. (Ugyanakkor ellenpélda is akad: a PéldK.-ben a kettős idéző kifejezések jelenléte a többszöröse a *mond* valamely formája nélkül, önállóan álló alaptagokénak.²)

A *mond* állítmány korábbi dominanciáját (l. fentebb) nem hatásjelenségnek kell tartanunk, hanem egy általános nyelvi megoldás részének, amellyel az egyenes idézetek beépülnek az idéző szerkezetbe. (További kérdésként merülhet fel a *szól* és a *mond* viszonya: a *szól* önálló idéző igeként szerepelt a korai ómagyarban – KT. és KTSz. –, a kései ómagyarban mégis jellemzően a *mond* valamely formájával megerősítve használatos.) Más viszont a helyzet a *mondván* igenévvél.

A *mondván* ómagyar kori jellemzése ugyanis egyúttal a latinra mint a korai magyar bibliafordítások legfőbb forrásnyelvére is vonatkozik. A latin *dicens* (< héber *lémor*) fordítási megfelelőjeként a biblia szövegének egyik igen gyakori szava a *mondván*, s különösen sokszor áll kettős idéző kifejezések második tagjaként. Feltűnően sok a *szól* + *mondván*, valamint hosszan sorolhatók a beszédtekstet és a megszólalás mikéntjét jelölő főigék: *felel*, *kérd*, *parancsol*, *fedd*, *fohászkodik*, *jövendől*, *tilt*, *kiált* stb. Ha tehát a bibliafordítások felől tekintünk a jelenségre,

² Ez a szűk körű számszerű vizsgálat több szempontból is kívánni valókat hagy maga után. Egyrészt: a *felel*, *kérd(ez)*, *parancsol* igék közül az utóbbi kettő egyenes idézet melletti előfordulása a négy kódexben minimális volt. Így az adat leginkább a *felel* arányairól vall, magában foglalva mind a ’kérdésre válaszol’, mind az ’erre mondja’ jelentést is (amely igen gyakori a ’mond’ szinonimájaként a mindenkor második megszólalást megjelölve; vö.: KÁROLY 1995: 828; a TESz. és az EWUng. ugyanakkor nem tart számon ilyen jelentést). Másrészt félrevezető a PéldK.-nek nagyban eltérő adata is, mivel azt a kódexben szereplő egyetlen egy dialógus (Az élet és a halál párbeszéde) sajátos felépítése eredményezi. Szükség van tehát kiterjedtebb, rendszeresebb, és több igét érintő vizsgálatra.

adódik a feltételezés: a megszólalást jelentő igék tranzitivitásának *mondván*-nal történő pótlása a latin minta alapján vált a magyarban is elterjedté. A közvetlen latin hatás mögött egyébként közvetett héber befolyással kell számolni; a latin igenévnek ezt a fajta használatát hebraizmusként tartják számon (KÁROLY 1956: 191; KAULEN 1870: 246-ra hivatkozva).

Bibliafordítások párhuzamos helyeinek együttes vizsgálata arra vall, hogy a fordítók a *mondván*-t következetesen megtartják. Ha az adatokkal előreszaladunk a középmagyar korig, azt is láthatjuk, hogy azok a szerzők (Sylvester János, Károlyi Gáspár), akiknek fordítási elveiben és gyakorlatában nem a szigorú grammatikai leképezés a legfontosabb szövegalkotó szempont, szívesen ellátják a *mondván*-t önálló bővítményekkel (*ezt mondván; mondván neki*), kimozdítva így a szerkezetet a kettős idéző kifejezésnek a latinban szokásos formájából. Egy őszötvetségi és egy újszötvetségi adatsort idézve:

3Móz 19,1–2: Locutus est Dominus ad Moysen dicens: Loquere ad omnem coetum filiorum Israel = *zola wr jŕften moŕfeŕnek mondwan / Mongyad azth mynd az eghee z jŕrael ffŕaŕnak* (JordK. 40v) ~ *Szóla eŕmét az WR Moŕfeŕnek, monduán. Szóly az Izrael fiainac gyűlekezeténec* (Károlyi 1: 105b) ~ *Szólla az Úr Moŕfeŕnek, mondván: Szóllly az Ifraēl fiai minden gyűlekeztinek* (Káldi 104).

Mt 16,13: Venit autem Iesus in partes Caesareae Philippi et interrogabat discipulos sous dicens: Quem dicunt homines esse Filium hominis = *Ioupe· i° Phŕlŕp cefarianac videkibē / Es kēzdiuala ō taneituaŕit monduan Kinēc mongac embezec embezŕ fiat* (MünchK. 22vb) ~ *jwee kedyg Ieŕŕus / az tengher elvee / ffŕylepnek Cefarea newŕ varaŕanak tartomanŕaban / Es kerdŕ vala hw tanŕthwanŕt mondwan / kŕnek mongŕak emberek / embernek ffŕiat leennŕ* (JordK. 93v) ~ *Mŕkoron azert iewt volna Ieŕŕus Cefarŕanak a Rezebe, kŕ mondatŕk Fŕlŕypenek, kerde az ew tanŕtwanŕt mondwan. Embernek fŕiat kŕnek mogŕak emberek lenŕ* (Pesthi 34b) ~ *Mikoroŕ eliŕtt volna az Ieŕŕus Cefarea newŕŕ vāroŕnak tartomāŕiba / mell'nek Filep kirāl attā vala ez newet / megkērdē az ũ tanŕtuāŕit ezt monduāŕ. Kinek mondanak enghemet lennem az emberek amaz embernek fiāt* (Sylvester 25b) ~ *Mikoron pedig ment volna Ieŕŕus a' Cefareānac tartomāŕyāba, mely Philep kirālyról neuezetic, meg kērdē az ō tanituāŕit, ezt monduāŕ: Engemet embernek fiāt, kinec mondanac lenni az emberek* (Károlyi 2: 16b) ~ *Jōve pedig Jēŕŕus Filep-Czefareājának rēŕzeire: és kērdē a' tanŕtvānyit, mondván: Kinek mongŕak lenni az emberek az ember Fiāt?* (Káldi 916).

3.1.2. Idézetjelölés. A *mondván* szerepe már a kései ómagyar korban is túllép a *mond* jelentéséből fakadó idéző funkcion. Megjelenhet magának a *mond*-nak és származékainak a társaságában is: *z mōda Niniuēbēn kiral zaiabol z ōŕdēlmiebol mōduā* (BécsiK. 243); *Ézt mōga fezēgēknē vza iŕtēnē mōdvan* (BécsiK. 303). Áruklódó továbbá a *kērd(ez) mondván* és a *felel mondván* mechanikus váltakozása az Élet és halál vetélkedése elnevezésű párbeszédben: *Az elet kerde az halalt monduan; Felel az halal az eletnek monduan* (PéldK. 66 stb.) Így a mű minden idéző főmondata a *mondván*-nal zárul, annak ellenére, hogy – mint fentebb láttuk – a kétféle főige már magában is megállna.

Az említett példák azt mutatják, hogy a kettős idéző kifejezések második elemének pusztán az is lehet a szerepe, hogy az idéző főmondat végén állva jelezze

az olvasónak, hallgatónak, hogy a szövegben síkváltás következik. A *mondván* tehát idézetjelölővé grammatikalizálódott: az olvasó számára markáns jelzés, a hallgató számára pedig a testetlen idézetjelölők – a szünettartás, intonáció – testes kiegészítője. Az írásképből betöltött szerepe megfeleltethető a későbbiekben elterjedő idézetjelölő írásjelekének (kettőspont, idézőjel, gondolatjel).

Ha a kettős idéző kifejezésekben a *mondván* eredendően a latin nyomán terjedt is el, idézetjelölőként a magyarban önálló életre kelt. A fentebb citált Élet és halál vetélkedésében az idéző főmondatok – végükön a *mondván*-nal – a magyar fordító saját alkotásai; az eredeti latin nyelvű dialógus pusztán a szereplők megszólalásait tartalmazta.

4. A középmagyar kor. A 16. század második harmada körülől mindkét kifejezés használatában változások figyelhetők meg.

4.1. Az *ügy mond* felzárkózik: idézetjelölés. A középmagyar korban az *ügy mond* is gyakorivá válik a kettős idéző kifejezésekben (ez a fajta megjelenése, mint láttuk, az ómagyarban ritka volt). Fő funkciójában a *mondván*-nak a fentebb vizsgált szerepe mellé csatlakozik: pusztán idézetjelölőként működik. E szerepkörön belül megfigyelhető az idézet fenntartásának jelölőjeként is.

Miután az egyenes idézések főmondatában a kettős idéző kifejezések főigéi már egyre gyakrabban magukban is megállnak, azaz egyedül is képesek biztosítani az idézet felvételéhez szükséges tranzitivitást,³ az idéző kifejezések második tagja alól kiszalad az idéző erő biztosításának szerepköre. Korábbi funkcióját elveszítve az elem idézetjelölővé grammatikalizálódik. Különösen feltűnő lehet ez a grammatikalizálódott használat például akkor, amikor a főmondat tranzitivitása többszörösen is biztosítva van: a *mond* főigével + annak határozott ragozásával + tárgyragos mutató névmási utalószóval: *Az erdő ispan ismegh azth montha nekj: No, wgj mond, taláľyalak csak az erdön* (Üsz. 105); *Mankos Gergel azth mondótha: Jo fiaim, wgý mond, keresetek egj zólót, wgý mond, az hodazj hegýen* (Üsz. 108).

A változás mondat szerkezeti kísérője, hogy az *ügy mond* gyakran leszakad az első idéző kifejezés mellől, s főmondatából kimozdulva beékelődik az idézet mondatrészei közé, leggyakrabban közvetlenül az idézet elindítása után: *melyre felelt: megh akartam ügy mond: ennek elötte adni* (Bosz. 2: 63); *hozzájok menvén kialtotta a Fiának, Fiam ügy mond: jöi bé* (Bosz. 2: 463).⁴ (Ekkorra az önálló idéző kifejezésként álló *ügy mond*-ot is a beékelés, azaz az eredetihez képest meggyöngyölt pozíció jellemzi.) A jelenség nyilvánvalóan nem a korszakhatárt szimbolizáló könyvnyomtatással veszi kezdetét – vö. pl. az ómagyarból: *monda azert az őrdög az azzoňiallat kepeben [...] Nezmeg vğmond engömet hatvlis mikenen el'öl' neztel* (LobkK. 82–83) –, de elterjedése a különböző regiszterekben csak ekkortól adatolható. A párbeszédesszövegekben – szépirodalmi művektől kezdve

³ Bejárták tehát azt az utat, amelyet korábban valószínűleg a *mond* is megtett a 'megszólal, beszél' jelentéstől az idézet felvételére is alkalmas 'közöl valamit' jelentésig; vagyis az intranszitivtól a tranzitív használatig.

⁴ A perekből vett adatok itt és a következőkben is az OTKA K 81189. sz. projektumának korpuszából származnak.

tárgyalási jegyzőkönyvekig – feltűnően gyakran találkozni vele, használata azonban nagyban szerző-, illetve lejegyzőfüggő. (Az e téren mutatkozó rapszodikusság igen szembeötlő a perek tanúvallomásainak tanulmányozásakor.) A beékelést bizonyos szerzők, nyomdászok gyakran vesszők közé vagy zárójelekbe foglalják. Az elkülönítésnek ez a szándéka nemcsak a nyomtatott műveket jellemzi, bírósági jegyzőkönyvek lejegyzői is alkalmazzák.

Az idézetjelölés szerepében tehát a középmagyar korra a kétféle elem története összetetlankozik. Kitételük fakultatív. Mondatbeli helyzetük különbsége azonban az *úgy mond* számára az idézetjelölésnek egy további alesetét is lehetővé teszi. Az *úgy mond* pozíciója az idéző szerkezeten belül mobilis: elhelyezkedhet az idézetbe ékelve (l. a fentebbi példákat), de állhat az idéző mondat és az idézet határán, illetve a szerkezet más helyén, akár a mondat végén is: *Meg vagion iruan vğ mond, ne kefergesđ ah te vradat iftenődet* (OzorChr. B2a); ill.: *a szolgálójátul káposztát kért Simonné, nem adván, meg fenyegette, adnál még ugymond* (Bosz. 1: 500). Így azután – az idéző mondat végéhez kötött *mondván*-tól eltérően – ismételhető is, és emiatt az idézet fenntartásának jelölésére is alkalmas.

Hosszabb idézet esetén tagmondatonként vagy akár annál is gyakrabban vissza lehet kapcsolni vele a folyó szöveg síkjára, jelezve, hogy továbbra is fennáll az idézet. Sztárai Mihály Az igaz papságnak tüköre című vitadrámájában például a szereplők esetenként hosszasan idéznek valamely egyházi műből, melynek során a szerző olykor az idézet mondataiba ékelt *úgy mond*-okkal emlékeztet rá, hogy még mindig nem veszi vissza a szót: *Hoββa chac a könyuet Antal Biro. La hogy mond. Valaki, vğymōd a' Papságnac neuēt kiuannya ō maganac az Anyaŋtegyházban, az mīden Papoknac es Pīspekeknec tīfteŋŋeket, iteleketek es hatalmokat, ō maganac foglallya. De tauol legyē vğymond, a' Kereŋtyenektől illyen karomlo nev* (SztárIlg. C8b–D1a). Hasonló szerepet játszik – jellemzően például olykor Pesthi Gábor meséiben – a függőből egyesbe átcúsztatott idézetekben, ahol az elbeszélő nézőpont áthelyezését jelzi: *Ezt a dğznohal el nē zenuedhete de monda nekŋ, hogy akkoron walnek az meg mŋkorō mŋnt keettewt meg fognak, ees a wafarra wŋnnek, mert engemet (wgŋ mond) a nemeŋfek wennenek meg de teged a zegen kewffeg* (PestMes. 57a); *hozza mene a roka ees monda nekŋ hogy bator ŋemmŋt ne keuelŋkednek, mert ha neked (wgŋ mond) zeep ŋubad wagŋon nekem zeep elmem ees ezem wagŋon* (PestMes. 57b).

Idézetjelölő és idézetfenntartó szerepe a középmagyar kor további századaiban is fennmarad. (17–18. századi vizsgálataim – mind az *úgymond*-ra, mind a *mondván*-ra vonatkozóan – bár nem mondhatók szűk körűnek, szórványosak és tallózó jellegűek; a szisztematikusabb és kiterjedtebb gyűjtés a későbbiekben sokban árnyalhatja a képet.) Pl.: *Pal uram fel pörős s felelt: Megh hallodé feleletemet, Andras vram, avagy nem, ugymond. Amaz monda: Megh hallom, Pal uram. Im az Pal uram el keszte az felelelt: En, ugymond, igy felelek ra, nem te magadhoz, ha nem az fiadhoz. [...] az mas felis arra ilyen modon felele: Nem czelekettem, ugymond, nem en dolgom* (Úsz. 149); *kire felelt az fatens feleséghe, azért mentem ugymond, hogy Olah Istvánné háromszor kiáltott* (Bosz. 2: 333). A MEK. adatbázisában számos szerző művének adatállományát áttekintve megállapítható, hogy az *úgy mond*-nak ez a fajta használata a 18. századtól megritkul, majd eltűnik.

Önálló idéző kifejezésként tovább él. Az elem használatában azonban a 20. század közepétől újabb grammatikalizációs változások követhetők nyomon. (Az 1772-től 2000-ig való anyagot az MNSz., a mai kor anyagát elsősorban az NSz. adatbázisából gyűjtöttem; az utóbbit kiegészítve Google-keresésekkel, illetve a hangzó médiából feljegyzett példákkal.)

A szerkezet az utalószó + ige transzparens együtteséből – idézetjelölő és idézetfenntartó szerepében már biztosra vehetően – *úgymond*-dá lexikalizálódik. A folyamat lezajlásának korát ugyanakkor nehéz volna közelebbről meghatározni. Bár az íráskép – norma híján – nem hívható döntőbíróul, mégis érdemes megemlíteni, hogy a váltakozó egybe- és különírást a középmagyarban az előbbi túlsúlya jellemzi, sőt már a különösen nagy helyesírási változatosságot képviselő ómagyarban is gyakori az egybeírás. (Önálló idéző kifejezésként is, amelynek a szokásos utalószó + állítmány kapcsolatnál szorosabb összetartozására grammatikai érvek szintén hozhatók fel: l. DÖMÖTÖR 2001: 360, 2002: 68, illetve nyelvhasználati érvek is: KÁROLY 1995: 825.) A lexikalizáció megtörténtét csak 1874-től kezdve (CzF.) tanúsítják szótárak, helyesírási szójegyzékek.

4.2. A *mondván*: idézetjelölőként stabilizálódik. Eredeti szerepét elveszítve a kettős idéző kifejezésekben, a *mondván* a középmagyar korra kiteljesíti a már az ómagyarban is megfigyelt idézetjelölő funkcióját. Eleinte meghatározóan az egyenes idézetek társaságában van jelen: *előszer szoual kezdic kemenyen dorgalni, monduan: No hituan szemtelen lator* (BornÖrd. 781v); *szép szóual kezdé az ebne kőnyörgeni, monduan: Ió felem, im terhes vagyoc kőlckőckel* (HeltMes. 34). A korszak előrehaladtával azonban egyenes idézetek mellett fogyatkozni látszik. (Gyakorisága ugyanakkor regisztertől is függhet: a beszélt nyelvhez legközelebb álló szövegekben – a perek tanúvallomásaiban – a korszak során mindvégig erőteljesen jelen van; mind kettős idéző kifejezésekben, mind önállóan.) Ugyanakkor a függő idézésekben is szokásossá válik. (Elvértve ómagyar kori példák is akadnak a jelenségre; l. fentebb.) Használati körének bővülése fontos további következményekkel fog járni.

A korszak végén alkotó Mikes Kelemen nyelvhasználatában már fele-fele arányú megoszlás figyelhető meg aközött, hogy a *mondván* egyenes vagy függő idézettel áll-e.⁵ A vizsgálatba az önálló idéző igenévi használatot is bevontam, mivel feltűnt, hogy a tárgyalt szempontból hasonlóképpen viselkedik, mint kettős idéző kifejezésben állva; azaz az önálló *mondván* is kihasználja a kettős idéző kifejezés részeként magával hozott szereplehetőséget (100% = az összes, idézetet bevezető *mondván*).

1. táblázat

A *mondván* előfordulásai Mikes Kelemen nyelvében

	Önálló idéző szóként	Kettős idéző kifejezés részeként
Egyenes idézésben	17%	34%
Függő idézésben	15%	34%

⁵ Az adatok összegyűjtésében a MEK.-ben megtalálható kritikai kiadáson kívül segítségemre volt a készülő Mikes Kelemen elektromos szótár anyaga is: K 81337 sz. OTKA-projektum.

Adatokkal szemléltetve a négyféle lehetséges előfordulást (MEK.: MKÖ.):

a) egyenes idézésben, önálló idéző szóként: *fel segítte ahegyre, mondván. jól tselekedted hogy segítségedre hittál; követ hajigál vala az ég felé, mondván, oly meg engemet;*

b) egyenes idézésben, kettős idéző kifejezés részeként: *kedves fiam kérjük az Istent, mondván. Oh Istenem ne engedgyed azt; magát menti vala, mondván. Én semit nem tselekedtem;*

c) függő idézésben, önálló idéző szóként: *ajándékot küldé annak az aszszonynak, mondván, hogy nagy kötelességel volna hozzája; el indula a kapolnácska felé, mondván az öttseinek, hogy ebéd tályban ő is a háznál lészen;*

d) függő idézésben, kettős idéző kifejezés részeként: *sokan kételkedének a sido nemzetnek régiségéről. Mondván, hogy ha a sidó nemzet olyan régi volna [...] az idegen historikusok. arról irtanak volna; azok Cumanus ellen kezdének beszélleni, mondván hogy ő parantsolta volna.*

Hogy a függő idézésre való áttérés a középmagyar kor mely szakaszában következett be, illetve hogy általánosíthatók-e a Mikes Kelemennél tapasztaltak, még további kutatást igényel. Ami szórványos vizsgálatok alapján is megállapítható: a középmagyar kort követően tovább fogyatkozik az egyenes idézettel álló *mondván* jelenléte a kettős idéző kifejezésekben. (Ez a műfaji paletta színesebbé válásával is összefügg: az ómagyart, majd a középmagyart elhagyva egyre inkább kisebbségbe kerülnek a bibliai – vagy a biblikus nyelvhasználat által közvetlenül meghatározott – szövegek, amelyekben a *mondván* sűrűn fordul elő.) Az újabb korszakokban jóval gyakrabban jelenik meg függő idézetek mellett, álljon megszólalást jelölő ige társaságában vagy önállóan. Az új- és legújabb magyar kori gyakorisági adatok érzékeltetik, hogy a függő idézésben meggyökeresedő *mondván*-ra még jelentős grammatikalizációs jövő várt.

5. A 20. század (és előzményei): az idézésen túl. A kortárs vagy az azt megelőző nyelvhasználatban mind a két elemnek kialakultak az idézésen túlmutató szerepei is. Ezek vizsgálatához az *ügymond* esetében elég a mából bő félszázaddal visszaneézni; a *mondván* az újmagyar kor elejéig terjedő visszatekintést igényel.

5.1. Az *ügymond* szerepei. Míg idéző kifejezésként ritkává és archaikus használatúvá vált, igen elterjedt lett különféle tartalmakat érzékeltetni képes diskurzusjelölőként (l. DÖMÖTÖR 2008a: 42–50, 2008d).

Az idéző szereptől való elszakadásának első lépcsője az, amikor hatóköre már nem egy vagy több tagmondatra, hanem csak egy-egy szóra vagy szószervezetre terjed ki. A Nagyszótár korpuszában az 1960–70-es évek fordulójáról való az első olyan adat, amelyben az *ügymond* nemcsak az idéző szereptől, de már a külső forrásra utalástól is elszakad (l. DÖMÖTÖR 2008a: 43).

A nem idézetjelölő diskurzusjelölő funkciók egy-egy mozzanat redukciója-ként ragadhatók meg, s a következőképpen foglalhatók rendszerbe (a részleteket l. DÖMÖTÖR 2008a: 47–48, 2008d). Az idéző szerep redukciójával az *ügymond* olyan diskurzusjelölővé válik, amely a vele megjelölt kifejezés külső eredetének és a szövegalkotó elhatárolódásának jelzésére szolgál ('mások ezt a szót, kifejezést használták, és bár most én is ezt használom, jelzem, hogy nem azonosulok

[teljesen]): *a rendőrök alulmaradtak a támadókkal, az úgymond tüntetőkkel szemben* (ATV, 2007. 10. 02.). A kifejezés külső eredetének redukciójával a szövegalkotónak a saját nyelvhasználata miatti „szabadkozását” jelzi (’szokás így fogalmazni, ahogy most én is fogalmazok, de nem tartom igazán helyénvalónak, illetve feltételezem, hogy te nem tartod annak’): *négyből három esetben maga a sértett táncolt vissza úgymond* (MR1, 2007. 09. 19.). Az előző két esetben mintegy a pandanja, amikor az *úgymond*-dal a közlő azt jelzi, hogy a befogadót bevonni szándékozik, akár az általa használt terminológiába, akár sajátos nyelvhasználati eljárásába (’feltételezem, hogy számodra idegen [szak]szót használok, vagy szokatlan módon fogalmazok’): *Én a helyedben úgymond localhost-on tesztelném le a választott tartalomkezelő rendszert.* (G.); ill.: *Mi a jobb választás ebben az esetben pasinál egy úgymond „barátság extrákkal” kapcsolatban?* (G.).

Megjegyzendő, hogy az attitűdjelölőket számos kutató nem sorolja a diskurzusjelölők körébe (pl. BIBER et al. 1999: 854–856, 857; FRASER 1999: 942; TRAUGOTT–DASHER 2005: 154–155). Nem tűnik azonban megokolhatónak, hogy az olyan, attitűdöt (is) jelölő elemek szerepeit szembeállítsuk egymással, amelyekben az attitűdjelölés az idézés, illetve az abból kifejlődött korábbi diskurzusjelölő szerepek talajáról sarjadt, miközben – ahogyan a grammatikalizációs folyamatok esetében szokásos – az elemek korábbi funkciói sem vesztek ki. Fokozatokkal állunk szemben: a „sor elején” a szintisza idézés, az eddigi áttekintés alapján a „sor végén” az attitűdjelölés áll. (Emellett, ellentétben sok más attitűdjelölővel – amelyek engedelmeskednek a szótárazhatóság kritériumának –, itt olyan elemekről van szó, amelyek jellemzése a kontextus ismeretét is igényli.)

Az eddig bemutatott esetekben az *úgymond* – eredetének és a *mond* transzpareniciájának megfelelően – az adott szó, kifejezés korábbi vagy jelenlegi használatára referál. Az idézésből induló folyamattól csak egy következő, az utolsó fokozat szakad el teljesen. A nyelvhasználattal kapcsolatos attitűdök jelzésének redukciója után az elem kilép a rá legjellemzőbb elhatároló vagy bevonó diskurzusjelölői szerepkörből. Itt az elem már nem jelez az előbbihez hasonló mozzanatot, hanem – felsorakozva számos más, ekként (is) használatos szó mellé – pusztán a magas hírértékű rész kiemelését célozza: *kik azok, akik ezt a filmet úgymond Oscarra jelölték?* (MTV, 2007. 09. 16.) Megfigyelhető egyébként, hogy az itt bemutatott attitűdök jelölésében az *úgymond*-dal párhuzamos használatú idézőjelnek is elhalványulhat a szerepe, s ehhez hasonló kiemelő funkciót vehet magára képileg. (Így kerülhetett idézőjelek közé a „Gyermek-leszállásjelző”, az „Úszásirány” vagy a „Lánchíd” szó; Budapest: 78-as trolibusz; Gellért uszoda; I. kerület Fő utca.)

Végül pedig ezen a szerepén is túllépve előfordul, hogy a befogadó nem feltétlenül tudja dekódolni az *úgymond* szerepét; pl.: *Minden egyes betegség életünk egyik megoldatlan problémájára hívja fel figyelmünket, úgymond jelezve, hogy valami nincs rendben* (G.). Az elemet szavajárásként használó beszélők az *úgymond*-dal talán egyfajta vélelmezett választékosságot céloznak meg. Gyakran jelölnek meg vele közismert, és a szokásosnak megfelelően használt jelentésátvitteleket is: *Merjünk hozzányúlni a kézenfekvő, úgymond papírforma meccsekhez* (G.). (Az utóbbi két példa egyúttal azt is szemlélteti, hogy olykor az *úgymond* is feltűnik újraformálás-jelölőként, amely megoldás elsősorban a *hogy úgy mondjam* diskurzusjelölőre jellemző; l. DÖMÖTÖR 2008b; 2008c.)

5.2. A mondván mint kapcsolóelem. Egyenes idézet mellett mind a kettős idéző kifejezések részeként, mind az önálló idéző szóként álló *mondván* megfigyelt, de nem válik különlegesen ritkává. Példák: *Pálffy letartóztatott, de pár hét múlva kiengedett ügynökei tettek nyilatkozatot, mondván: „Ügyvédek a szükséges lépéseket meg fogják tenni azok ellen, akiknek érdekében állt meghurcoltatásunk!”* (MNSz.); illetve *Még kinyitotta a fél szemét, gúnyosan hunyorítva, mondván: „Hogyan – máris a lángok?”* (G.). Függő idézés mellett lényegesen gyakoribb kettős idéző kifejezés részként és önálló idéző szóként egyaránt. Példák: *Demszky Gábor főpolgármester is megszólalt, mondván, még Semjén helyettes államtitkár felszólítására sem fog bocsánatot kérni* (MNSz.); illetve *odaajándékozta a saját kalapácsát, mondván, hogy majd csinál ő helyette magának másikat* (NSz., 1975).

A *mondván* használati körének a függő idézet irányába való eltolódása – ahogyan fentebb láttuk – a középmagyar korban alapozódik meg. Amikor áttérjed a függő idézésre, a kettős idéző kifejezésekből magával hozott idézetjelölő szerepe egyszeriben jelentőségét veszti: a függő idézés nem tartalmaz síkváltást, az elbeszélő a saját nézőpontjából fogalmazza meg a szereplő megszólalását; az idézet alárendelt tagmondatként épül be az összetett mondatba. Így a főmondat és a mellékmondat határán álló, körvonalazatlanná vált szerepű elem könnyen átértelmeződhet: már nem a főmondat végéhez, hanem a mellékmondat kezdetéhez szegmentálódik. Mivel gyakori, hogy a (*mondván*-tól balra álló) főige és a (jobbra elhelyezkedő) idézet kapcsolata a 'cselekvés és indoklása' jelentésviszonyt rejt, adódik, hogy a kettejük között lévő *mondván* a magyarázat, okadás mondatbevezetőjeként elemződjön újra. Az újraelemzés hátterében az inferenciarögzülésnek többek által leírt folyamata áll.⁶ Az adott szerkezetben gyakran megvalósuló okadó jelentést a nyelvhasználók idővel szorososan a *mondván*-hoz társítják, s az elem további használatát már ez az asszociáció szabályozza. (Ugyanez történt például a *lévén* esetében is, l. GUGÁN 2006: 37.)

A szekvencia felépítése tehát az újraelemzés után: 1. tagmondat: cselekvés – 2. tagmondat: *mondván* (+ *hogy*) + a cselekvés indoklása a cselekvő által. A tagmondatkapcsolat így interpretálható: a szövegalkotó az ágens cselekvéséhez az ágens magyarázatát is hozzáfűzi, felidézve / a szájába adva a cselekvéssel (közel) egy időben elhangzott / elhangozhatott szavait.

Az értelmezési lehetőséget a két tagmondat jelentésviszonya szabja meg; a *mondván* a szubjektív megokolásnak csak jelölője, de nem létrehozója. A grammatikalizációba becsatlakozik az önálló idéző szóként álló *mondván* is (vagyis nincs különbség aközött, hogy tőle balra beszédített vagy bármely más cselekvést jelölő ige áll): *ő mindent elutasított, mondván, hogy tudományos munkát kell végeznie* (NSz., 1956); *A tanügyminisztérium magyar jelese azonban nem nagyon bízta őket, mondván: nem tudja garantálni a szakoktatók kiküldését* (MNSz);

⁶ Egy elem grammatikalizációjának korai stádiumában a konverzációs implikatívák szemantizálódhatnak (HOPPER–TRAUGOTT 2003: 82). Abban az esetben, ha az elem használatakor bizonyos feltételek rendszeresen teljesülnek, erősebb asszociáció jöhet létre az elem és ezek között a feltételek között, oly módon, hogy a feltételek az elem jelentésének integráns részévé válnak. (DAHL 1985: 11, idézi: HOPPER–TRAUGOTT 2003: 82, ill. l. még 74–84; DÉR 2008: 27.)

ill.: *pénzt nem adtak sehol, mondván: a kisebbségek előtt is rengeteg más út is van* (MNSz.); *a másik részük viszont a nagyfokú biztonsági intézkedések miatt inkább most kel útra, mondván, hogy most biztosan nem történhet semmi* (MNSz.).

A két tagmondat határán – ahogyan a fentebbi adatok is mutatják – gyakran két kapcsolóelem torlódik össze: a *hogy* kötőszó és a *mondván*. A *hogy* eredetileg az igenévvél végződő főmondatot és a függő idézetet kapcsolta össze. Az újraelemzéssel a *mondván* került a mellékmondat élén álló kapcsolóelem pozíciójába, a *hogy* ehhez simul hozzá. Kettősük párhuzamba hozható más olyan kötőszó-együttállásokkal, amelyekben magyarázó vagy okhatározói kötőszókhöz a *hogy* kapcsolódik (*mivelhogy, merthogy, ugyanis hogy, tudniillik hogy*). A *hogy* az összes efféle szerkezetnek fakultatív eleme. A *mondván hogy* kapcsolatban ez a fakultatívitás abból származik, hogy a függő idézet beépítésének nem kötelező tartozéka a kötőszó; kitétele váltakozik az idézés tagmondatai közötti – kettősponttal vagy vesszővel jelzett – szünettartással.

Figyelemre méltó fejlemény, hogy az utóbbi évek spontán nyelvhasználatában más kötőszók is megjelennek a *mondván* társaságában. A *mondván(.) mert* és a *mondván(.) merthogy* kötőszóhalmazok egyértelmű formai igazolását mutatják annak, hogy a nyelvhasználók a *mondván*-t az okadás egyik kapcsolóelemének érzékelik: *engem is elküldött a doki az édes anyukámba a háziorvosi igazolással, mondván mert az nem az ő hatásköre* (G.); *Lefelé jövet letértünk a kék jelzésről, mondván mert nem akartunk quadosokkal találkozni* (G.); ill.: *eredetileg pénzért árulták őket (mondván, merthogy eddig minden alkalommal remekül el tudták adni a kölyköket)* (G.); *hátra akartak minket ültetni, mondván merthogy vacsorázunk* (G.).

Összefoglalóan megállapíthatjuk: az újraelemzés után a *[mondván,] + [hogy ~ mert ~ merthogy]* és a *[mondván] + [szünet]* megoldás váltakozik egymással. A *mondván*-t és az őt követő kötőszót – különösen a normakövető írásváltozatokban – többnyire vessző választja el egymástól, ami egyrészt lehet a korábbi elemzésből megőrzött helyesírási konzervativizmus, de mutathatja az újraelemzés még labilis státuszát is. Spontán módon fogalmazott szövegekben, az internet „írott beszélt nyelv”-ében viszont igen gyakori a vessző elhagyása, ami a szünettartás elhagyására is utalhat, ahogyan ez élőszóban gyakran ténylegesen érzékelhető is (és ugyanez figyelhető meg a *hogy* nélkül álló *mondván* és a követő elemsor kapcsolatában is). Ezek alapján a fentebbi változatok mellé felsorakozni látszanak a *[mondván hogy]* és a *[mondván + 0 szünet]* variánsok is, ami a kötőszóvá simulás utolsó formai lépcsőfokának tekinthető. (A kérdésben egy méréseken alapuló fonetikai vizsgálat lehetne döntő.)

Az adatok típusai alapján felállítható egy skála, amely megmutatja, hogy a *mondván*-nal bevezetett mellékmondatban az idézetjelleg vagy pedig az indoklás mozzanata van-e előtérben. Az idézet – a függő idézésre jellemző módon – egyszerűen az idézett személy és az ennek megnyilvánulását felelevenítő szövegalkotó sajátja; az előbbi elmondta (leírta, elgondolta), az utóbbi megörökíti, interpretálja. A függő idézetet meg nem jelenítő mellékmondat viszont a szövegalkotó saját megokolását tartalmazza. A fokozatok a következők:

1. Az állítmányhoz tartozik beszédtevékenységre (így megokolásra is) képes alany.

a) Közlés-ige; az idézett személy megindokolja a beszédttel járó cselekvését: *megtagadta a határozat regisztrálását, mondván, hogy az Állami Vámbizottság rendelkezése ellentétben áll a szövetségi jogszabályokkal* (MNSz.); *Az óvónő elutasítja a gyerek átvételét mondván folyik az orra* (G.).

b) Kognitív működést – leggyakrabban szándékot, akaratot – kifejező ige; a kognitív működésével jellemzett személy megindokolja az elgondolását: *a vagyonmegosztást ősszel szeretné elkezdeni, mondván hogy több pénz kell a perhez.* (G.); *Engem eleinte hátra akart hagyni Izsákfalván, mondván, ott nagyobb biztonságban leszek* (MNSz.).

c) Közléstől és kognitív működéstől különböző cselekvést kifejező ige; a megokolás azonban értelmezhető az alany szavainak (gondolatainak) felelevenítéseként, de a szövegalkotó saját magyarázataként is: *utána ugyanazok röhögtek ki, mondván, amit festett, zagyaság* (MNSz.); *Amikor az előttünk lévő zebra lámpája villogni kezdett, fickókám kilőtt, mondván akkor nekünk mindjárt zöldünk lesz* (MNSz.).

2. Az állítmányhoz vagy nem tartozik beszédjével, gondolataival jellemezhető alany, vagy ha igen, nem akkor tartozik a *mondván*. A mellékmondat eltávolodik az idézéstől: a szövegalkotó magyarázatát tartalmazza, amelybe csak mintegy beszűrődik valamely korábbi beszédhelyzetben elhangzott (vagy elhangozhatott), elgondolt indoklás. A grammatikalizáció mindezidáig utolsó stádiuma; egyelőre nem túl gyakori jelenség (ezért adatolása bőkezübb az előbbi csoportokénál): *a Rádió is ilyen zene hangjai mellett andalítja, találta egymásra a két szerető szívet, mondván: most népmentő kultúrmissziót teljesít* (NSz. 1943); *Nem lehet, mondván nem beszámítható a gyerektartás* (G.); *a talajvédelem ismét lekerült a napirendről, mondván, drága* (MNSz.); *Már eleve az is elegendő, hogy szombatra esik, mondván az a nap szabad* (G.); *Ez fejlődésnek is betudható, mondván hogy az előző évadok tele voltak komolyabb, a helyzethez nem illő akciókkal* (G.); *a jelőlt elveszti a pénzt, mondván kiadást okozott az országnak* (ATV, 2013. 11. 09.). A típusba a tagadott beszédtevékenység is beletartozik; erre már jóval korábbról is hozható példa: *Ő azonban semmit nem szólott, mondván: a hazáért nem alunni szép* (NSz. 1848).

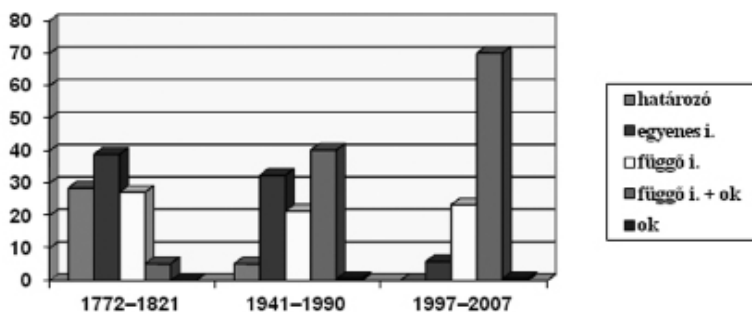
Azok után, hogy a *mondván* fő megjelenési terepe már nem az egyenes, hanem a függő idézés lett, az idő előrehaladtával az elem – az inferenciarögzülés megtartásával – egyre inkább az okadást is tartalmazó tagmondatkapcsolatokban vált gyakorivá. Az újmagyar kor elejéig visszatekintő statisztikai vizsgálat közelebbről is megmutatja, hogyan változtak meg a használati arányok.

A rendelkezésre álló korpuszok alapján három időbeli metszetet vettem alapul: az újmagyar kor első ötven évét (NSz., 1772–1821), a legújabb magyar korszaknak a közelmúltig tartó ötven évét (NSz., 1941–1990) és egy kortársinak minősíthető bő évtizedet (MNSz., 1997–2007). Mivel az első metszetben összesen 154 adat szerepelt az igenévre, ugyanennyit vettem – véletlenszerű kiválasztással – a második és a harmadik metszetről is. A statisztika a jelen témához szükségesnél szélesebb körű: az igenév összes fajta megjelenési lehetőségét tartalmazza (eny-

nyiben a határozói igenevek általános vizsgálatához is adatokat kínál, vö. pl. HORVÁTH L. 1991). A kategóriák: határozó; egyenes idézet alaptagja; függő idézet alaptagja; szubjektív megokolással együtt járó függő idézet alaptagja / jelölője; a függő idézettől elszakadó megokolás jelölője. (Két megjegyzést szükséges tenni a diagram adataihoz: az idéző szerkezetek között mind a magányos, mind a bővítményekkel – leggyakrabban *ezt, azt* utalószóval – rendelkező *mondván* adatai szerepelnek; az egyenes vagy függő idézés olykor eldönthetetlen eseteit a függő idézések alá soroltam be.)

1. ábra

A *mondván* szerepei függő idézet mellett

A diagram egyértelműen mutatja az egyenes idézet melletti használat radikális csökkenését (valamint – nem szorosan ehhez a témához tartozóan – a határozói szerep eltűnését is). Szemléletesen megmutatkozik továbbá, hogy a szubjektív okadást nélkülöző függő idézetek a három metszetben egymáshoz közeli arányban részesednek, míg az okadóként is értelmezhető szerkezetek aránya látványos növekedést mutat. A két második metszetben – bár roppant szerény képpel – megjelenik a függő idézettől eltávolodott okadó szerkezet is.

A *mondván* szerepköre tehát kiszélesedett: az idézésen és idézetjelölésen túl a megokolás jelölésére is alkalmassá vált. A *mondván*-nal bevezetett megokolásnak az a sajátossága, hogy – az elem idéző szerkezetben gyökerező eredetének és a *mond* transzparenciájának megfelelően – referálni képes az adott indok(ok) korábbi beszédhelyzetéből származó mivoltára. A szóalak eljutott a szófaji változásnak (bővülésnek) legalábbis a határáig: a határozói igenév mondatbeli szereplehetőségein túlmutatva a kapcsolóelem funkciójának betöltésére is alkalmassá lett. Lényeges tényezője ennek a szó nyelvi rendszerbeli elszigeteltsége mind jelentésbelileg, mind formailag. Mint fentebb láttuk, funkciója már azóta eltér a szokványos határozói igenévi szerepkörtől, amióta idéző szóként a nyelvtörténetben felbukkant. Utóbbi formai elkülönülése is megmutatkozott: miközben a *-ván/-vén* képzős igenévi formák archaikussá váltak és megritkultak, a *mondván* – hasonlóan a *lévén*-hez – ezen formában konzerválódott.

Tekintettel az elmondottakra, úgy vélem, megállapítható a lexikalizáció ténye. Kérdésként merülhet fel azonban, vajon tartható-e a *mondván* kötőszónak, vagy

– egyelőre legalábbis – nem lép túl a partikulának minősíthető kapcsolóelem szerepén. A szótárakbeli hiány (ÉKsz., ÉKsz.²) az utóbbi választ sugallja (és egyúttal megkérdőjelezi magát a lexikalizációt is). Mind a prozódiai jellemzők tanúsága, mind pedig az, hogy ritka az idéző szereptől eltávolodó használat, arra vall, hogy a nyelvi változás ezen stádiumában a *mondván* kötőszóként való stabilizálódását még ne tekintjük lezárult folyamatnak. Amennyiben az újabb szerepe és megváltozott prozódiai jellemzői az idő előrehaladtával elterjedtebbé válnak, bizonyosra vehető, hogy a *mondván* szótári egységként is meg fog jelenni. Továbbra is kérdéses marad azonban, hogy kötőszóként-e; az a diskurzusjelölési többlet ugyanis, amely a sajátja, túlmutat a prototipikus kötőszóként való jellemzésen.

Kulcsszók: idézés, diskurzusjelölő, grammatikalizáció, történeti változás, kötőszó.

A felhasznált írásos források és rövidítésük

- ApMélt. = *Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról*. 1521.
 BornÖrd. = Bornemisza Péter, *Ördögi kísértetek*. Sempte, 1578.
 Bosz. = SCHRAM FERENC szerk., *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768*. 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.
 CornK. = *Cornides-kódex*. 1514–1519.
 CzF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára* 1–6. Emich Gusztáv/Atheneum, Pest/Budapest, 1862–1874.
 DebrK. = *Debreceni kódex*. 1519.
 DomK. = *Domonkos kódex*. 1517.
 ÉrsK. = *Érsekújvári kódex*. 1529–1531.
 G. = *Google kereső*. <https://www.google.hu>
 HeltMes. = Heltai Gáspár, *Száz fabula*. Kolozsvár, 1566.
 JókK. = *Jókai-kódex*. 1370 u. / 1448 k.
 JordK. = *Jordánszky-kódex*. 1516–1519.
 Káldi = Káldi György, *Szent Biblia*. Bécs, 1626.
 Károlyi = Károlyi Gáspár, *Szent Biblia*. Vizsoly, 1590.
 KT. = *Königsbergi töredék*. 12. sz. v. – 13. sz. e. / 14. sz. k.
 KTSz. = *Königsbergi töredék szalagjai*. 12. sz. v. – 13. sz. e. / 14. sz. k.
 LobkK. = *Lobkowicz-kódex*. 1514.
 MargL. = *Margit-legenda*. 1510.
 MEK. = *Magyar Elektronikus Könyvtár*: <http://www.mek.oszk.hu> (2014. 08. 06.)
 MKÖ. = HOPP LAJOS szerk., *Mikes Kelemen összes művei* 1–6. <http://www.mek.oszk.hu/09000/09000/index.phtml> (2014. 08. 06.)
 MNSz. = *Magyar Nemzeti Szövegtár*: <http://corpus.nytud.hu/mnsz/> (2014. 08. 06.)
 NádK. = *Nádor-kódex*. 1508.
 NSz. = *A Magyar nagyszótár korpusza*: <http://www.nytud.hu/hhc/> (2014. 08. 06.)
 OzorChr. = Ozorai Imre, *De Christo et eius ecclesia*. Krakkó, 1535.
 PéldK. = *Példák könyve*. 1510.

Pesthi = Pesthi Gábor, *Új testamentum*. Bécs, 1536.

PestMes. = Pesthi Gábor, *Ezópus fabulái*. Bécs, 1536.

Sylvester = Sylvester János, *Új Testamentum*. Újsziget, 1541.

Úsz. = VARGA ENDRE szerk., *Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1958.

Hivatkozott irodalom

- BEKE ANDRÁS – GÓSY MÁRIA – HORVÁTH VIKTÓRIA 2012. Gyakorisági vizsgálatok a spontán beszédben. In: GÓSY MÁRIA szerk., *Beszéd kutatás 2012*. MTA Nyelvtudományi Intézet Kempelen Farkas Beszédkutató Laboratórium, Budapest. 260–277.
- BIBER, DOUGLAS at al. 1999. BIBER, DOUGLAS – JOHANSSON, STIG – LEECH, GEOFFREY – CONRAD, SUSAN – FINEGAN, EDWARD, *Longman Grammar of Spoken and Written English*, Pearson Education Limited, Harlow.
- CHAPPELL, HILARY 2008. Variation in the grammaticalization of complementizers from *verba dicendi* in Sinitic languages. *Linguistic Typology* 12: 45–98. Idézve: <http://crlao.ehess.fr/docannexe.php?id=788> (1–49). (2011. 04. 10.) <http://dx.doi.org/10.1515/LITY.2008.032>
- DAHL, ÖSTEN 1985. *Tense and Aspect Systems*. Blackwell, Oxford.
- DÉR CSILLA ILONA 2008. *Grammatikalizáció*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DIXON, R.M.W. 1995. Complement clauses and complementation strategies in typological perspective. In: PALMER, FRANK ROBERT ed., *Grammar and meaning*. Cambridge University Press, Cambridge. Idézve: <http://fds.oup.com/www.oup.co.uk/pdf/0-19-929787-8.pdf> (2011. 04. 10.) <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511620638.011>
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2001. Tendencias in the development of late old Hungarian and early middle Hungarian main clauses of reported speech. *Acta Linguistica Hungarica* 48: 337–369.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2002. Tendenciák az idéző főmondatok alakulásában a kései ómagyarban és a középmagyar kor elején. *Magyar Nyelv* 98: 56–74.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2008a. Az *úgy mond*-tól az *úgymond*-ig. Egy diskurzusjelölő elem története az ómagyar kortól napjainkig. *Magyar Nyelvőr* 132: 37–52.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2008b. A *hoggy úgy mondjam* diskurzusjelölő. *Magyar Nyelv* 104: 427–442.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2008c. „...hoggy úgy mondjam (vagy nem tudom, hoggy)”. In: TÁTRAI SZILÁRD – TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Szöveg, szöveg típus, nyelvtan*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 221–230.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2008d. Jel és funkciók – az *úgymond* mai szerepeinek összefüggésrendszere. In: GECSŐ TAMÁS – SÁRDI CSILLA szerk., *Jel és jelentés*. Kodolányi János Főiskola – Tinta Könyvkiadó, Székesfehérvár–Budapest. 100–105.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2013a. Idéző szerkezetből keletkezett diskurzusjelölők – és követőik. In: FORGÁCS TAMÁS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII*. SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 31–41.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2013b. Idéző szerkezetből diskurzusjelölő elem: a *mondván* szerepei és története. In: CSEPREGI MÁRTA – KUBÍNYI KATA – JARI SIVONEN szerk.,

- Grammatika és kontextus – új szempontok az uráli nyelvek kutatásában III.* ELTE, Budapest. 20–30.
- FRASER, BRUCE 1999. What Are Discourse Markers? *Journal of Pragmatics* 31: 931–952.
- GUGÁN KATALIN 2006. Újabb elmélkedés a magyarázattípusokról – ezúttal egy magyar mondattani változás elemzése közben. In: SIPŐCZ KATALIN – SZEVERÉNYI SÁNDOR szerk., *Elmélkedések nyelvekről, népekről és a profán medvéről. Írások Bakró-Nagy Marianne tiszteletére.* SZTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszék, Szeged. 27–44.
- HARRIS, ALICE C. – CAMPBELL, LYLE 1995. *Historical syntax in crosslinguistic perspective.* Cambridge University Press, Cambridge.
- HEINE, BERND – KUTEVA, TANIA 2002. *World Lexicon of grammaticalization.* Cambridge University Press, Cambridge. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511613463>
- HOPPER, PAUL J. – TRAUGOTT, ELISABETH C. 2003. *Grammaticalization.* Cambridge University Press, Cambridge.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 1991. *Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KÁROLY SÁNDOR 1956. *Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KÁROLY SÁNDOR 1995. Kései ómagyar kori emlékek szöveggrammatikája. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 761–834.
- KAULEN, FRANZ 1870. *Handbuch zur vulgata.* Verlag von Franz Kirchheim, Mainz.
- TRAUGOTT, ELISABETH C. – DASHER, RICHARD B. 2005. *Regularity in semantic change.* Cambridge University Press, Cambridge.
- STRAUGHN, CHRISTOPHER A. 2008. *History vs. Theory: The Grammaticalization of the Uzbek say-complemetizers.* <http://home.uchicago.edu/~straughn/PLM.pdf> (2014. 08. 06.)

Mondván and úgymond: the emergence of discourse markers from quoting constructions

The paper discusses Hungarian instances of a well-known grammaticalization process: cases of quoting constructions (including *verba dicendi*) turning into discourse markers. It explores the history of *mondván* ‘having said’ and *úgymond* ‘so to speak’ going back to before the 16th century and traces down the process of their grammaticalization. In the beginning, one of the typical uses of both items was to provide for the transitivity of the main clause introducing a direct quotation. When they both lost that original function, given that the verb of saying in the main clause became able to govern a complement containing a direct quotation, their role was reinterpreted. The paper surveys the changing roles of these two items. It explores the steps of this grammaticalization process taken in earlier centuries, it studies the functions of these items in present-day Hungarian, and finds connections between earlier and later uses. *Mondván* is analysed more in detail than *úgymond* is, given that the author discussed the latter item in some previous publications, too.

Keywords: quotation, discourse marker, grammaticalization, historical change, connective.

DÖMÖTÖR ADRIENNE
MTA Nyelvtudományi Intézet